

4 mei-lezing 2011 door Willem Jan Otten

Een eisprong in 1945

Mamma, als je niemand hebt om aan te denken, aan wie moet je straks dan denken?

Dat vroeg mijn broertje, net zeven, vlak voor de twee minuten stilte van 1960.

Ik was acht, en een toegewijd dodenherdenker, ik wilde uitmunten in ernstig en onbewogen voor mij uit kijken. Een jaar eerder had de stilte die mijn moeder had laten vallen mij begoocheld. Nu ja, niet mijn moeder had de stilte laten vallen, dat had de radio gedaan, en de stad die je door het open raam hoorde, of beter: het land was stil gevallen, Europa, het heelal, zelfs de Scheldestraat verderop. Maar mijn moeders stilte was de diepste geweest, een stilte binnen de stilte, en ik wilde die stilte in. Ik wilde dat als iemand mij zag, hij zou denken: wat kan die jongen ontzagwekkend stil zijn. *Waar denkt hij aan.*

Mijn broers vraag was ontzettend stom. Maar hij had ergens wel gelijk. Welke doden hadden we te betreuren?

De hamsters.

De poes.

Mijn moeder had in deze kwestie voorzien. Ze liet ons een tekening zien.

Hij stond altijd op een plank van de boekenkast. Nu had mijn moeder hem tussen ons neergelegd. Het was na het eten en zij vertelde ons wat dodenherdenking was, en dat de mevrouw op de tekening dood was.

Dat herinner ik me – dat ze *mevrouw* zei.

Maar op de tekening leeft ze, zei mijn broer.

Zijn vermogen om naar de bekende weg te vragen was werkelijk stuitend.

Het was voor het eerst dat we echt naar de tekening keken. Ik weet niet of ik hem ooit mooi heb gevonden. Hij is er, net als mijn moeder, net als de taal, net als mijn gedachten, nooit niet geweest.

Nee, op de tekening leeft ze *nog*, zei mijn moeder. Maar je kunt zien dat ze erg ziek is.

Ja. Dat wilden we kunnen zien. We waren bereid de mevrouw zeer ziek te vinden.

En daarna vertelde ze dat de mevrouw *twee dagen na de tekening* gestorven was.

Die woorden maakten me duizelig. De tekening was namelijk gemaakt door mijn moeder.

Had ze, toen ze tekende, *geweten* dat de vrouw zou sterven?

Hebben wij toen, of later, willen weten wie de mevrouw was? Als mijn moeder haar naam genoemd heeft dan heb ik die niet onthouden. Geen familie, dat was duidelijk.

Na die twee minuten stilte van 1960 vertelde mijn moeder ons van het kamp in Indië, waar ze met haar moeder en haar broers had gezeten, gevangen gezeten eigenlijk, zei ze, *en we kregen steeds minder te eten*. Het kamp kreeg een naam: Tjideng.

Als mijn moeder het over ‘we’ had dan voelde het alsof ik er bij was geweest, in het verhaal.

Maar ik ben van zes jaar ná de tekening.

En toen begonnen er om ons heen steeds meer mensen dood te gaan, zei ze. Zoals de mevrouw van de tekening.

Wat doet ze, vroeg mijn broer.

Zie je dat niet, zei mijn moeder. Ze luistert.

Waarnaar, vroeg hij.

Hoe stom kun je zijn.

Maar mijn moeder begon enorm te glimlachen.

Naar Omi.

Zo noemden we mijn moeders moeder, die pianiste was.

Zo zat het dus: de mevrouw luistert naar Omi die piano speelt.

Hoe tevreden je als kind kunt zijn met een verklaring die een groot raadsel is...

Mijn moeder is drie en tachtig.

Zij heeft geprobeerd om haar kinderen te vertellen wat oorlog is. Ze was in 1960 een alleenstaande moeder geworden. Ze leefde vanuit de oorlog. Later ben ik gaan begrijpen dat de oorlog haar grote agendapunt is geweest, haar grootbrengkwestie: als zij ons zou bijbrengen wat oorlog betekende, zouden wij beter bestand zijn tegen het bestaan. Ik gebruik nu grotere woorden dan zij – maar ze zijn nog altijd te klein, voor de opgave waarvoor ouders van haar generatie zich gesteld konden weten.

Ze moesten hun kinderen de oorlog vertellen, terwijl ze, toen het oorlog was, zelf kind waren. Anders dan veel mensen met vergelijkbare oorlogsverledens is mijn moeder mededeelzaam geweest. Zij riep beeldende herinneringen op – maar liet altijd ook merken dat zij iets niet onder woorden kreeg.

Ze had daar enkele woorden voor. Die gebruikte ze niet toen wij acht en zeven waren.

Niet de honger, niet de ziektes, niet de vrijheidsberoving, niet het creperen was zo moeilijk om te herinneren – maar de *ontreddering*. En ze gebruikte nog een woord: *ontwaarding*.

Daar draaide het volgens haar uiteindelijk om: het punt waarop mensen gebroken werden, en niet langer meer hun waarden overeind wilden, of konden houden. Wat de Japanse commandant van Tjideng uitspookte was verschrikkelijk, maar nog verschrikkelijker is het dat ook de slachtoffers hun waarden kunnen laten schieten.

Later las ik in het kampdagboek van Abel Herzberg dat hij en andere juristen in Bergen-Belsen tijdens het dieptepunt van de vervolging, rechtszittingen organiseerden. Heuse zittingen, over kruimeldiefstallen en vechtpartijtjes, met advocaten, aanklagers, getuigen, rechters, vonnissen. Wat een toestand... in het holst van de grootste misdaad spelen slachtoffers, die een dag later vermoord konden zijn, rechtbankje... Delen elkaar straffen uit...

Wat was dit voor ritueel?

Als ik naar de tekening kijk, meen ik er iets van te begrijpen.

Hij is half juli 1945 gemaakt. Tjideng was niet, zoals Bergen-Belsen, een kamp waarvan de bevolking systematisch werd vermoord. Wel werden de mensen er doelbewust op de rand van de hongerdood gebracht om ze in bedwang te kunnen houden.

Een maand na de tekening viel de atoombom op Hiroshima, en capituleerden de Japanners. Nog wat later werd Nederlands-Indië ontzet, na drie en een half jaar bezetting. Daarna bereikten de Engelsen Tjideng.

Mijn moeder herinnert zich de eerste blikken van mensen van buiten.

Ze hadden moeite om niet weg te kijken. Het was alsof sommigen moesten overgeven. *Het was, zegt ze, alsof ze geen mensen zagen, maar geesten.*

Het ging om tienduizend uitgehongerde vrouwen en kinderen samengepakt in een bescheiden woonwijk van Batavia, nu Jakarta. Woonkamers waar vijftien mensen in leefden, op de gang nog eens vier, per slaapkamer zes of zeven, in de keuken drie... Er was nauwelijks druk op de waterleiding – je moest 's nachts een theekopje onder het meterkraantje houden om druppels op te vangen. Er was geen sprake van doorgespoeld sanitair. Alom heerste diarree. Het is verbazingwekkend hoeveel fecaliën mensen die de hongerdood sterven blijven produceren. Tjideng was een mierenhoop van mensen die met potten en emmers van en naar de latrines liepen. Soms vielen kinderen in een strontgoot – als ze al speelden, mijn moeder herinnert zich dat ze steeds stiller werden. Er stierven in dit open riool vier, vijf vrouwen en kinderen per dag – dat ging weken na de bevrijding nog door. Dat dóórsterven was het voorproefje van hoe oorlog zich na de oorlog gedraagt – als een zee waar het gestormd heeft. Ze heeft daarna een eeuwigheid nodig om aan te spoelen. Een half jaar na de bevrijding was de Wijk nog tot in de wijde omtrek te ruiken.

Ik vertel dit omdat de vrouw op de tekening ook in deze stank zit. We zien een concert in een beerput.

Mijn moeder was toen zij hem maakte zeventien.

Mijn onzichtbare grootmoeder twee en veertig. Haar zoons waren een jaar eerder gedeporteerd naar het jongenskamp. Er zijn manieren om een hart te breken, maar het losscheuren van kinderen van hun moeder en ze voor haar ogen op een open vrachtwagen het zwarte gat van de oorlog in sturen, is feilloos. Honderden jongens, zo veel bloedende harten... Maar Omi had de piano. Niet dat muziek het bloeden zal stelpen – maar zij kan het inbedden. Omi was geboren in Nederlands-Indië, in Berlijn opgeleid tot pianist, door haar huwelijk terug naar Indië gebracht. Ze was een gedisciplineerd mens – onvermurwbaar hechtte zij aan het ritueel van elke dag een uur spelen.

In het kamp moet ze begrepen hebben waarom ze pianist was geworden, ze heeft er de harde les van de schoonheid geleerd. Ze bracht geen troost – ze probeerde te helpen dragen. Mensen kunnen uiteindelijk niet veel – soms alleen maar bidden. Dat was piano spelen voor Omi, en het werd een bijna religieus ritueel – een manier om te helpen dragen. Om niet te ontredde, in splinters wanhoop uiteen te vallen.

Het was een scharminkel, maar toch: een piano. Hij stond in een aanbouwseltje van het overbevolkte huis. Mijn moeder sliep op de piano, op een haaks op de piano getimmerd platformpje; Omi sliep er onder. We hadden geluk, zei mijn moeder, we hadden onze eigen muren om ons tweeën heen; de andere mensen in huis woonden en sliepen met minstens acht anderen in één kamer.

Een raam dat diende als deur. Daaronder een stinkende goot. En elke dag kwam er, op een vast uur, één iemand luisteren als Omi speelde. Voor het geven van deze eenpersoonsconcerten had de kampcommandant toestemming gegeven. Dat was Sonei, na de oorlog berecht en als oorlogsmisdadiger geëxecuteerd. Niet de enige ontremde, moordzuchtige natuur die van Schubert en Schumann hield.

Dertig jaar later heb ik Omi gevraagd wat zij speelde in het kamp. Haar geheugen was goed, maar zij weigerde oorlogsherinneringen te hebben. *Weet ik toch niet, jongen.*

Later op de middag, op het rituele uur, hoorde ik de piano. Het klonk niet als studeren, het klonk als spelen. Vrolijk en weemoedig tegelijk. Onbezorgd. Uit het hoofd – alsof ze hardop in zichzelf praatte. Het was Schumann, een *Kinderszene*.

Ik weet niet of ik toen, eind jaren zeventig, aan de tekening dacht. Maar ik had het kunnen denken: dit is wat de mevrouw hoort.

Vreemde wegen leggen herinneringen af!

Omi moest zich op de middag in Tijdeng de *Kinderszene* herinneren – want bladmuziek, had zij die? En die herinnering werd een tekening – van een luisterende vrouw. 35 jaar later wenste Omi zich desgevraagd niets te herinneren, en begon tóch een *Kinderszene* te spelen. Ik, op méér dan een generatie afstand van de oorlog, hoor het en ik hoor wat de vrouw ‘die twee dagen na de tekening is overleden’ heeft gehoord...

Heb ik gelijk, en wérd ik haar even, herinnerde ik mij haar herinnering?

Kan zoiets?

En dan – wie is zij?

Lang is zij alleen maar ‘de mevrouw’ geweest. Naar wie we keken tijdens de twee minuten stilte. *Na de tekening gestorven.* Aan tyfus. Tyfus gaat heel snel.

Wanneer ik ben gaan begrijpen wat de tekening werkelijk betekent, weet ik niet meer. Na het lezen van Abel Herzbergs dagboek? Vast ook na één van de verhuizingen van mijn rusteloze moeder, toen ik de tekening in een nieuwe omgeving zag. Het was mijn beurt aan het worden om aan nieuwelingen te vertellen wat oorlog is. Ik werd vader.

Mijn moeder had me terloops gezegd dat zij, toen zij in het kamp kwam, nog niet ongesteld was geweest – en dat zij dat met de bevrijding nóg niet was geweest. *Je moet weten dat ik 28 kilo woog.* Dat is één van haar zinnnetjes waar ik even slecht tegen kan als tegen foto’s van naakte anorectische meisjes. Maar dat van die ongesteldheid was nieuw.

Ik begreep desgevraagd dat zij haar eerste eisprong pas eind 1946 heeft beleefd, toen zij, terug in Holland, genoeg was aangesterkt.

Na het eisprong-gesprek bekeek ik de tekening met nieuwe ogen – die van een zeventienjarige wier lichaam door ondervoeding en angst was opgehouden met vrouw worden. Ondanks haar zeventien jaren een in haar groei gestremd kind. 28 kilo... En dat kind tekende deze hongerende vrouw... twee dagen voor haar dood...

Juffrouw Hennequin.

Ineens viel die naam. *Heb ik je dat nooit gezegd? Dat heb ik je toch verteld, juffrouw Hennequin...*

Hoe spel je dat, vroeg ik.

Het was voor het eerst sinds lange tijd dat mijn moeder zich de naam herinnerde. Juffrouw Hennequin.

H.E.N.N.E.Q.U.I.N.

Geen familie. Een lerares Duits die in het kamp onderwijs is blijven geven. Meer wist mijn moeder niet te vertellen – alleen maar dat ze in juli 1945, op het rituele uur, in het berghok was komen luisteren naar Omi.

Dankzij een boek met dagboeken die in Tjideng zijn bijgehouden weet ik dat juffrouw Hennequin op de tekening 44 jaar oud moet zijn geweest. Kinderloos. Een geliefde, grote, struise vrouw die de reinigingsdienst van Tjideng heeft georganiseerd.

Een vrouw die in het leven een leraarspoor heeft getrokken, kinderen die van haar de Schwere Wörter hebben geleerd, Goethe leren lezen.

Een kruimel op de rok van de oorlog. Maar dan – dat is nu precies oorlog, die maakt van mensen kruimels.

Geboren H.G. Hennequin in 1901, gestorven in Tjideng op 15 juli 1945. Jet.

De Onbekende Soldaat van ons gezin.

Eén uur heeft mijn moeder naar haar gekeken, op 12 of 13 juli 1945, in het berghok.

Twee dagen later was juffrouw Hennequin dood.

Daarna heeft mijn moeder haar getekend.

Dat vertelde ze toen pas, tijdens het gesprek van de eisprong.

Dat weet je toch, ik heb haar na afloop pas getekend. Ik hoorde van haar dood en ben meteen gaan tekenen.

Niet op het moment zelf, maar ná haar dood.

Dat was dus dat vreemde zinnetje: *twee dagen na de tekening was ze dood.*

Niet: getekend en toen dood, nee, ze stierf, en toen zag mijn moeder haar, voor haar geestesoog – en tekende haar.

We zien een herinnering. Aan juffrouw Hennequin.

We zien een dodenherdenking.

We zien een op handen zijnde dood.

Waarom haar getekend, moeder, zij was bijna dood en ook voor je moeder en jou was dit het einde van de wereld?

Ja, waarom?

Waarom straks stil gestaan bij zoveel doden, bij het einde van de wereld, want wat is een oorlog anders dan het einde van de wereld, van alle mensen, van steeds één mens, telkens weer?

Ook dat zijn woorden van Abel Herzberg.

Juffrouw Hennequin, waarom bent u daar gaan zitten, waarom nog luisteren naar Omi's ritueel?